

психологічних особливостей літературної творчості Б. Грінченка, показавши, що він вважав письменницьку працю громадянським служінням. *Олександр Бонь* (к.і.н., доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка), використавши текст протоколу перших загальних зборів київського товариства «Просвіта» від 25 червня 1906 р., дав характеристику ролі Б. Грінченка у створенні цієї важливої громадської організації на тлі протистояння між прихильниками різних ідеологічних течій і політичних партій серед української інтелігенції того часу.

Продовженням конференції стала робота секцій: «Київ науковий і освітній: доба Бориса Грінченка», «Літературні візії Києва кінця XIX – початку XX ст.» і «Київ мистецький: доба Бориса

Грінченка». Тематика секційних доповідей і повідомлень відзначалася широтою – тут знайшлося місце біографістиці, науково-освітнім традиціям, літературознавчим і мистецтвознавчим студіям в історико-києвознавчому вимірі. Такий комплексний підхід до вивчення Києва «доби Бориса Грінченка» – одного з ключових періодів в історії України, позаяк саме тоді формувалася модерна українська нація – дає можливість глибше дослідити важливі історичні процеси на локальному рівні.

Доповіді та повідомлення учасників конференції опубліковані у збірнику: Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: доба Бориса Грінченка: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. – 200 с.

Тамара Демченко (м. Чернігів)

Депортації як практика “Великого терору”

У Чернігові стало вже гарною традицією презентацію чергової книги Чернігівського тому серії «Реабілітовані історією» поєднувати із засіданням круглого столу, на який запрошуються провідні київські історики – визнані фахівці з проблем реалізації політики державного терору в сумнозвісні 20–30-ті та 40–50-ті рр. XX ст.

24 травня 2013 р. в Інституті історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка громадськості області, викладачам, студентам, журналістам і краєзнавцям було представлено четверту книгу серії «Реабілітовані історією», яка відкривається розлогим дослідженням О. Коваленка й Л. Аскерової «Спецпоселенський проект» М. Хрущова (до історії виконання Указів Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого та 2 червня 1948 р. про виселення селян, які не виконали мінімуму трудовнів, на Чернігівщині» та ґрунтовною добіркою документів із фондів Державного архіву Чернігівської області. Хоча традиційно книга вміщує і списки реабілітованих (завершено опрацювання матеріалів щодо осіб, чие прізвище розпочинається на «Д») і цікаві нариси про долю маловідомих жертв тоталітарного режиму, проте саме тема депортацій опинилася в центрі уваги упорядників книги.

Попри відсутність будь-якої патетики, діловий тон, засилля канцеляризмів при описі процедури виселення в численних колгоспах області стає моторошно від картини абсолютної незахищеності громадян, які реально мали за собою невиконання мінімуму трудовнів, але звинувачувалися в усіх смертних гріхах і на додачу у співробітництві з німецькими окупантами, крадіжках тощо. Настільки ширі були їхні обвинувачі сказати важко, очевидно, багато хто боявся піти протореним шляхом до Сибіру, але картина моральної обстановки в тогочасному українському селі, що ледве чи й оправилася від війни, голоду 1946-1947 рр. була жахливою. Страх депортації Дамоклевим мечем висів над людьми, впливав на їхній вибір, спонукав до аморальних вчинків.

Презентація книги розпочалася вступним словом директора Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського професора О. Б. Коваленка, начальника управління з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю Чернігівської облдержадміністрації А. Ф. Подорвана, першого проректора Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка професора В. О. Дятлова, директора комунального закладу «Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією» Чернігівської обласної ради О. В. Лисенко.

На засіданні власне круглого столу, пролунало 4 доповіді, зміст яких виходить далеко за межі регіональної чернігівської тематики й окреслює коло проблем загальноукраїнського рівня. За винятком повідомлення Л. Аскерової й О. Коваленка, яке було вміщене у четвертій книзі Чернігівського тому «Реабілітованих історією», зміст доповідей київських вчених, на нашу думку, надто узагальнюючий, важливий для розуміння сутності репресивної політики сталінського режиму, щоб залишитися в анналах хай і поважного, але місцевого заходу.

У виступі старшого наукового співробітника відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України, відповідального секретаря Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» кандидата історичних наук Р. Ю. Подкура, названому «Механізм проведення депортації у 1930-ті рр.», головна увага концентрувалася довкола дефініції самого поняття «депортація». Виявилось, що ustalеного тлумачення його ще не вироблено. Доповідач запропонував розуміти під вищезазначеним поняттям форму політичних репресій, як правило, позасудового характеру, сутністю яких є насильственне/примусове виселення з місця постійного проживання не окремих осіб, а цілих груп населення, обраних за етнічними (національними), соціальними, географічними ознаками. При здійсненні депортацій до уваги не бра-

лися ні норми діючого законодавства, ні статті цивільного чи кримінального кодексів. На думку доповідача, це «свідоме вилучення великих мас населення у місця з екстремальним кліматом, за таких умов у депортованих залишалася тільки одна форма існування – боротьба за виживання». У такий спосіб влада позбувалася групових політичних противників – реальних, потенційних чи малоймовірних. Кожна депортація ретельно готувалася, як справжня військова операція. Щоб нікого не пропустити, складалися порайонні списки осіб, намічених до депортації. Їх готували і місцеві органи ГПУ–НКВД, і працівники сільських рад, і спеціальні уповноважені, тобто вислизнути із потрійного зашморгу було непросто. Хоча, як правило, виселяли цілі родини, на збори давали, принаймні теоретично, від 1 до 2 годин. Ті, хто наглядав за цим процесом, вимагав, щоб люди в першу чергу брали столярні інструменти. У 30-х рр. до місця завантаження у вагони депортованих перевозили гужовим транспортом, у 40-х – частіше вантажівками. Очікування на ешелони перетворювалося на муку, про тривалий перейзд і говорити не доводиться, а в кінці шляху на депортованих чекали у кращому випадку бараки в спецпоселеннях, важка праця і повна залежність від місцевої міліції.

Історія депортованих, зокрема, питання їхнього вживання в нове середовище, взаємовідносини з місцевим населенням тих країв, куди їх запроторювали, вивчена слабо. Відповідні документи зберігаються в Красноярському й Новосибірському архівах, але в силу багатьох причин доступ до них для українських дослідників утруднений.

На перший погляд, виступи наступних доповідачів виглядали як ілюстрація до вищевикладеної традиційної схеми, свого роду матриці акції депортації. Проте в історії конкретні факти слугують не тільки цеглинками для побудови умоглядних конструкцій, вони здатні в сукупності як потужним прожектором освітити рутинний процес, показати його людський вимір.

У доповіді головного редактора журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» доктора історичних наук професора О. С. Рубльова проаналізовані причини виселення польського населення Правобережної України, яке широкомасштабно здійснювалося радянським

керівництвом у середині 1930-х рр. під гаслом боротьби з «підривною діяльністю шкідливих елементів», агентів Пілсудського і т. п. Насправді ж, на думку вченого, головним фактором, який зумовив депортацію, стало розчарування керманічів СРСР в тому, що поляки, які мешкали в Мархлевському національному районі, стануть провідниками радянської політики, а сам район перетвориться на плацдарм для просування в Польщу та її радянізації. Переважна частина польського населення України вороже поставилася до політики колективізації, а в ширшому сенсі – не сприйняла реалій радянської доби. Відтак поляки й були покарані, разом з німецьким населенням – їх силоміць вивезли з 800-кілометрової прикордонної зони. Доповідач навів фрагменти з автентичних чекістських документів, котрі свідчать про «пикнування» й опіку органів держбезпеки над депортованими: наверх доповідали, що все пройшло ідеально організовано – випадково загинула одна дівчинка. А насправді втрати сягали від 10 до 30% перевезених людей (дороги не витримували хворі, люди похилого віку, новонароджені, діти).

Значний інтерес у присутніх викликала доповідь старшого наукового співробітника відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України, заступника редактора журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ – НКВД – КГБ» доцента О. Г. Бажана на тему «Операція «Захід»: із історії депортації населення Західної України в Казахстан». Дослідник теж віддав належне дискусії щодо змісту поняття «депортація». На його погляд, це насамперед різновид репресій проти мирного населення. Як найпереконливіший аргумент він навів причини та хід операції «Захід». Вона була проведена в населених пунктах Західної України всього за одну добу 21 жовтня 1947 р., мала на меті виселити родини «бандерівців» як діючих вояків УПА, так і вбитих і засуджених, тобто вже знешкоджених. Операцію була підготовлена з високим рівнем секретності: безпосередні виконавці дізнавалися про її початок лише о 6-ій годині ранку того дня, на який призначене

виселення жителів даного населеного пункту. Була створена армія уповноважених, до західних областей стягли військові сили – з розрахунку десь по одному солдату на родину. Само собою була розроблена детальна інструкція, при цьому питання про законність покарання родин уже вбитих чи ув'язнених ворогів, не кажучи вже про моральну спроможність, навіть не виникало. Дії МГБ були цілком схвалені й підтримані ЦК КПУ на чолі з Л. Кагановичем – «Забірайте якомога більше».

Як і інші подібні акції, ця депортація продемонструвала різкий контраст між дбайливо розробленим сценарієм, ретельним плануванням і економічною доцільністю, юридичним обґрунтуванням карального заходу. Про моральність не йдеться взагалі.

Реальна практика будівництва комунізму в СРСР включала в себе покарання великих груп людей, цілих народів за уявні злочини шляхом переміщення сотень тисяч людей по території північних і східних регіонів величезної країни. На ці речі витрачалися значні кошти, зусилля численної армії виконавців, енергія керівництва. Постає закономірне питання, а чи був хоча б якийсь позитивний результат від цієї гарячкової діяльності? Оскільки досвідчені й компетентні фахівці й словом не обмовилися про нього, то доводиться констатувати, що, крім сліз, горя, втрати здоров'я, майна, самого життя, народи України від депортації нічого не виграли.

Хотілося б висловити побажання, щоб матеріали доповідей були опубліковані, на нашу думку, дефініції, фактографічний матеріал, висновки, які прозвучали на засіданні круглого столу, стануть у нагоді багатьом викладачам і студентам.